

Інга Субботіна

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПИТАНЬ ЗА ПРОГРАМАМИ ЗАГАЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1959 – 2001 рр.

Сучасна історична наука при дослідженні питань, пов'язаних з предметною сферою економічної історії, історичної демографії, історичної соціології, повинна приділяти першочергову увагу комплексним статистичним джерелам, серед яких найбільш універсальними та максимально достовірними є підсумкові дані загальних переписів населення. Соціальна структура населення України протягом другої половини ХХ ст. зазнала суттєвих якісних змін. Всебічний аналіз зазначеного процесу вбачається неможливим без залучення статистичної інформації переписів. При цьому нагальною стає необхідність наукового осмислення методології дослідження соціальних питань згідно з програмами вітчизняних загальних переписів населення 1959 – 2001 рр., що й стало предметом вивчення у даній статті.

Ключові слова: загальні переписи населення, соціальна структура населення, методологія дослідження, програма перепису населення.

Важливим джерелом вивчення соціальної історії країни є переписи населення, які дають можливість проаналізувати класову, демографічну, галузеву, професійну структуру суспільства, ретельно дослідити якісний склад населення, оцінити ефективність старої та сформувати науково обґрунтовані засади нової соціальної політики, спрогнозувати подальший розвиток суспільства. Аналіз даних переписів населення дає можливість краще зрозуміти сутність соціально-економічних та соціально-політичних процесів, з'ясувати причини сучасної демографічної ситуації, відтворити цілісну картину розвитку суспільства.

Підсумки переписів населення містять вичерпну статистичну інформацію щодо характеру, масштабів і результатів змін у тенденціях економічної активності населення України, особливостей його соціально-професійного та соціально-класового складу. На жаль, історики рідко використовують переписні дані, надаючи перевагу більш поширеним, але менш точним відомостям поточної статистики. Останні, безсумнівно, є важливим додатковим джерелом для вивчення окремих аспектів соціальної історії, не можуть стати альтернативою основному джерелу статистичної інформації.

Незважаючи на те, що окремі аспекти методологічних питань програм переписів населення інтенсивно вивчаються, ці дослідження, як правило, мають вузькоспеціальну статистичну або демографічну спрямованість і не відрізняються ретроспективним джерелознавчим аналізом. Змістовну інформацію щодо особливостей методології програм Всесоюзних переписів населення надають численні збірки доповідей радянських статистиків та демографів [1]. Значна кількість наукових статей, присвячених розробці методології та методики наукового аналізу суспільних процесів на основі статистичних відомостей переписів населення, публікувалася у збірниках наукових праць "Демографічні зошити". Методологічні та організаційні питання загальних переписів населення широко обговорювалися на нарадах статистиків [2] та

© Субботіна Інга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки та управління.

характеризувалися в наукових виданнях та пресі. Однак у таких працях переважно аналізуються програмні положення конкретних чергових переписів, ретроспективна порівняльна характеристика їм не властива.

Серед сучасних видань, присвячених даній проблематиці, заслуговує на окрему увагу спільна публікація колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівців Державного комітету статистики України "Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти" [3]. Основними завданнями авторів стали визначення теоретико-методологічних та методичних питань проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р., особливостей обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх базі концептуальних засад демографічної політики. Історичний аспект у монографії представлений передусім характеристикою світового та вітчизняного досвіду проведення переписів населення. У такому ж тематичному руслі витримано зміст і ґрунтовного навчального посібника "Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація" [4]. Саме ці видання характеризуються фундаментальним підходом до наукової презентації загальних переписів *як комплексного статистичного джерела*.

Джерельною базою запропонованої наукової розвідки, яка надала можливість всебічно вивчити програмні настанови переписів, слугували опубліковані інструкції щодо проведення загальних переписів населення 1959–2001 рр. У статті вказані публікації аналізуються у комплексі з архівними відомостями про особливості здійснення, програмного забезпечення вітчизняних переписів, обробки і публікації їх матеріалів, разом з рекомендаціями ООН з питань організації і проведення переписів населення, що зберігаються у фондах ЦДАВО України.

Відповідно, об'єктом дослідження стали матеріали Всесоюзних переписів населення 1959–1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р., а предметом - основні методологічні принципи визначення соціальних питань, запропоновані програмами загальних переписів населення 1959–2001 рр. Метою статті є розкриття можливостей використання даних переписів населення як важливого джерела для історичних досліджень. Для досягнення поставленої мети передбачалося з'ясувати особливості формування і зміст матеріалів переписів населення та дослідити їх інформаційний потенціал з соціальних питань, довести необхідність використання матеріалів загальних переписів у конкретно-історичних дослідженнях.

Цінність загальних переписів населення полягає в тому, що вони охоплюють усіх без винятку жителів країни та надають докладну і точну інформацію щодо демографічних, економічних, освітніх та інших ознак населення. Відмітною особливістю сучасних переписів населення є охоплення ними всієї території країни, єдність програми, водночас з індивідуалізацією одержаних відомостей та принципами самовизначення респондентів. Згідно з рекомендаціями ООН, національні переписи необхідно проводити кожне десятиріччя, у роки, які закінчуються на "0" або близьку до нього цифру, виконання цієї вимоги дає можливість регулярно отримувати статистичні дані, які можна порівнювати з відповідними показниками інших держав.

У СРСР було проведено сім загальних переписів населення (1926, 1937 – матеріали якого визнані "дефективними", 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.). Незважаючи на те, що за радянських часів багато уваги приділялося організації і проведенню переписів, принципу періодичності проведення не завжди вдавалося дотриматися. Так, перший післявоєнний перепис населення був проведений лише в 1959 р. (за 20 років після попереднього), що було зумовлено не лише об'єктивними труднощами економічного розвитку країни, а й небажанням привертати увагу до величезних втрат населення у воєнні роки. В подальшому переписи населення проводилися більш-менш регулярно. Втім, брак досвіду самостійного проведення переписів республіканськими статистичними органами в минулому, а головне – відсутність необхідних бюджетних коштів зробили неможливим своєчасне проведення і першого Всеукраїнського перепису населення, термін здійснення якого був перенесений з січня 1999 р. на 15 грудня 2001 р.

Важливою вимогою, що передумовлює об'єктивність підсумкових даних, є виважений зміст програми перепису населення, яка являє собою "перелік характеристик людей, сімей (домогосподарств) або відомостей про них, які збираються під час перепису (обстеження) населення" [5]. Питання, що включалися до програм вітчизняних переписів населення, найчастіше складались із трьох груп. По-перше, це адресні питання, тобто відомості про прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання респондента. По-друге, це основні питання програми, які передбачають одержання інформації про стать, вік, сімейний стан, національно-лінгвістичну приналежність, рівень освіти та місце навчання опитуваних, а також про соціальний склад населення та особливості його економічної зайнятості. Принагідно слід зауважити, що починаючи з 1970 р. до програм переписів були внесені питання про міграцію населення, а з 1979 р. – питання, які з'ясовують шлюбність та тенденції фертильності жінок. По-третє, це питання, які пов'язують перепис населення з супутніми обстеженнями (наприклад, у 1989 та 2001 рр. – з житловими обстеженнями).

Серед переписів, що досліджуються у статті, найменшою кількістю питань відрізняється програма перепису 1959 р. (15 питань). Офіційною причиною відмови розширити її зміст була відсутність досвідчених кадрів, тому головну увагу було вирішено зосередити на чіткій організації обстеження, а не на кількості питань [6].

При підготовці до перепису населення 1970 р. найважливішим стало внесення до програмних документів питань, що давали можливість вивчити міграційний рух населення. Також незначні зміни торкнулися питання про джерело засобів існування: вперше було поставлено питання про характер і тривалість праці. При цьому загальну кількість питань було збільшено до 18.

Програма перепису 1979 р. у цілому була аналогічною програмі 1970 р., хоча питань у переписному листі залишилося тільки 16. У блоці соціально-демографічних питань принципових змін не відбулося, хоча інформацію про соціальну приналежність, місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому передбачалося подати у скороченій редакції. Натомість питання про шлюбний стан було сформульоване у розгорнутій формі, що передбачало врахування вдових, розлучених та осіб, що ніколи не перебували у шлюбі. При проведенні перепису 1979 р. також уперше почали фіксувати кількість народжених жінкою дітей.

Програма перепису населення 1989 р. була розширена до 25 питань і зберегла усі питання попереднього перепису майже у незмінному вигляді. Однак деякі програмні положення були уточнені. По-перше, почали з'ясовувати не відношення до глави сім'ї, а відношення до члена сім'ї, який записаний першим. По-друге, до питання про освіту знову включили підказ "неписьменний". По-третє, у зв'язку з економічними змінами у країні, перефразували підкази до питання про джерело засобів існування. По-четверте, разом з кількістю народжених жінкою дітей почали враховувати кількість дітей, що вижили. Важливими доповненнями були відомості про житлові умови населення та відомості про місце народження. Крім того, вперше до програми перепису було включене питання про професійно-технічну підготовку населення (для осіб віком 15 років і старше).

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. значно відрізнялася від попередніх програм, що було пов'язано з радикальними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити можливість зіставлення нових даних з інформацією минулих переписів населення, але все ж таки більшість питань зазнала помітних редакційних змін, серед них: питання щодо громадянства респондентів, освіти, джерел засобів існування, місце проживання тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову та сімейний стан респондентів. Принципово новим у програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім'ях, як раніше, та поява питання про становище у занятті, яке більше відповідало міжнародним вимогам. З програми Всеукраїнського перепису було вилучено питання про приналежність до суспільної групи. Незважаючи на певні розбіжності програмного змісту Всесоюзних та Всеукраїнського переписів населення, перелік позицій, які є цілком

зіставними, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів.

За радянських часів однією з найважливіших структур народонаселення вважалася соціальна-класова структура, тому при проведенні переписів її вивченню приділялося багато уваги. Розподіл населення за суспільними групами в цілому здійснювався за відомою схемою Сталіна, який заявив, що радянське суспільство складається винятково з робітників, селян та інтелігенції, а всі інші верстви суспільства в СРСР уже не існують [7]. У подальшому курс на зняття соціально-класових відмінностей, на зближення і злиття класів та соціальних груп було продовжено, мабуть, тому з кожним переписним роком кількість визначених суспільних груп незмінно зменшувалася.

Зокрема, програмою перепису 1959 р. враховувалося десять категорій населення: робітники, робітники – члени колгоспу, службовці, службовці – члени колгоспу, колгоспники, кооперовані та некооперовані кустарі, селяни-одноосібники, особи вільних професій, служителі культу. В наступному переписному році кооперовані та некооперовані кустарі були об'єднані в одну групу "кустарі", а осіб вільної професії почали відносити до службовців, у результаті чого кількість суспільних груп зменшилася до восьми найменувань. Ще за дев'ять років, у 1979 р., при розробці програми перепису відмовилися від підказів "робітники (члени колгоспу)" і "службовці (члени колгоспу)" та почали відносити ці групи відповідно до числа робітників та службовців, що зменшило кількість суспільних груп до шести найменувань. Програмою перепису населення 1989 р. враховувалося лише п'ять соціальних категорій: робітники, службовці, колгоспники, служителі культу та особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю (нова група, яка з'явилася замість двох зниклих груп – "кустарів" та "селян-одноосібників") [8].

Згідно з методологією радянських переписів до робітників відносилися особи, котрі були зайняті переважно фізичною працею, до службовців – зайняті переважно розумовою працею, до колгоспників – члени колгоспів, зайняті в суспільному виробництві. Утриманці відносилися до тієї суспільної групи, до якої належали особи, на утриманні яких вони були [9].

Зазначений соціальний розподіл населення має певні недоліки, які слід враховувати при порівнянні даних переписів різних років. Зокрема, віднесення утриманців приватних осіб до статусу годувальника дає дещо умовну картину соціально-класової структури суспільства. Тому, при її вивченні слід також враховувати дані про джерела засобів існування, що допоможе отримати точнішу інформацію. До того ж в інструкціях різних років існують розбіжності щодо визначення приналежності респондента до тієї чи іншої суспільної групи. Наприклад, в інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення 1959 та 1970 рр. записано, що члени сімей колгоспників, зайнятих у своєму підсобному господарстві, відносяться до колгоспників. Натомість пізніше, згідно з інструкціями до переписів 1979 та 1989 рр., вищезазначених осіб відносили до тієї суспільної групи, до якої вони належали, перш ніж почали займатися особистим підсобним господарством. Сам перелік занять, які відносилися до занять робітників та службовців, неодноразово змінювався, а дані, що були опубліковані раніше, перераховувалися у відповідності до нових вимог. Зрештою слід наголосити, що соціальна структура, зафіксована радянськими переписами, не відображала всіх реально існуючих суспільних груп.

Таким чином, розподіл населення за соціальними верствами не можна визнати цілком задовільним. На думку деяких дослідників, навіть саме питання про суспільні групи порушує наукові принципи статистики [10]. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. від питання про належність респондента до суспільної групи було вирішено відмовитися. Замість нього до програми перепису було включене питання про заняття на основній роботі та становище в ньому. Таке формулювання відповідає міжнародним статистичним стандартам і нагадує програму перепису 1926 р., в якій відмінності між різними категоріями населення також визначалися їх роллю у виробництві. Однак у 1926 р. соціальний статус респондента визначався повніше, ніж під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зокрема,

в програмних документах Всеукраїнського перепису населення на відміну програми Всесоюзного перепису 1926 р. відсутні питання про колишнє заняття безробітних, становище в ньому, тривалість відсутності роботи тощо [11]. Цю прогалину лише частково компенсує питання про джерело засобів існування.

Поза увагою дослідників не можуть залишатися й ті дані, що містять соціально-економічну характеристику населення. Насамперед це стосується поділу населення в залежності від джерел засобів існування на економічно активне та неактивне, самодіяльне та несамодіяльне. Співвідношення вищезазначених категорій осіб у державі є дуже важливим показником, що дозволяє сформулювати уявлення про матеріальне забезпечення різних верств населення, з'ясувати, яким чином здійснювалась їх підтримка державою, визначити рівень економічного навантаження тощо.

При аналізі переписних даних особливу увагу слід звертати на інтерпретацію понять дослідження. Так, особи, які мають самостійне джерело засобів існування, відносяться до самодіяльного населення навіть у тому випадку, коли вони є утриманцями держави (пенсіонери, студенти та ін.), а респонденти, що не мають власних джерел засобів існування і живуть на утриманні окремих осіб, належать до категорії несамодіяльного населення.

У "Демографічному енциклопедичному словнику" економічно активне населення визначається як "частина населення, що зайнята суспільно корисною діяльністю, яка приносить їм прибуток" [12]. Однак у 1959 та 1970 рр. члени сімей, які зайняті в особистому підсобному господарстві, до економічно активного населення не відносилися і в підсумках переписів були виділені окремо, причиною чого були низька продуктивність праці та нетривалість такого роду занять. Лише в наступних переписах до економічно активного населення в СРСР почали відносити, по-перше, все працездатне населення в робочому віці (за винятком осіб, що навчалися з відривом від виробництва; осіб, що були зайняті в домашньому господарстві та осіб, що служили в лавах Радянської Армії), по-друге, населення, що перебуває за межами працездатного віку, але зайняте в суспільному виробництві, по-третє, населення, зайняте у власному господарстві [13]. У міжнародній статистиці, на відміну від радянських переписів, крім вказаних категорій, до економічно активного населення відносили безробітних та неоплачуваних членів сім'ї, які допомагали главі сім'ї в його заняттях [14].

При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. економічно активне населення визначалось як "населення обох статей віком 15–17 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили до виробництва товарів та послуг. До економічно активних відносяться особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні (у визначенні Міжнародної організації праці)" [15]. Така інтерпретація є найбільш наближеною до міжнародних стандартів.

До економічно неактивного населення віднесені особи, які не можуть бути класифіковані як "зайняті" або "безробітні", тобто пенсіонери, стипендіати та інші особи, що перебувають на утриманні держави або приватних осіб, а також ті, хто має інше джерело засобів існування (аліменти, прибуток від здачі кімнат, допомога від сусідів тощо). В 1959 та 1970 рр. економічно неактивними вважалися члени сімей колгоспників, робітників та службовців, котрі були зайняті в особистому підсобному господарстві. "Нетрудящі" елементи починаючи з 1959 р. радянськими переписами населення не враховувалися.

У досліджуваних радянських переписах населення поняття "зайняте" та "економічно активне" населення збігалися, однак у зв'язку з появою наприкінці ХХ ст. безробіття їх почали розмежовувати. Категорію безробітних стали відносити до економічно активного, але незайнятого населення, також з'явилися нові визначення цієї суспільної групи.

Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. зайнятими на виробництві вважали осіб, які займалися економічною діяльністю: працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня; роботодавців; осіб, які самостійно забезпечували себе роботою або безкоштовно працювали у сімейному бізнесі; служителів релігійних культів; військових кадрової служби та ін. До зайнятих не відносилися:

учні працездатного віку, які навчалися і не працювали; військові строкової служби та жінки, які перебували у відпустці за вагітністю, пологами та доглядом за дитиною [16].

При проведенні перепису населення 1959 р. питання про джерела засобів існування ставилося лише незайнятим (економічно неактивним) респондентам, тобто тим, що не мали заняття, яке приносило заробіток або прибуток. У наступні переписні роки відомості про джерела прибутку стали збиратися у всіх без винятку респондентів (із визначенням лише одного джерела). В 1989 р. респондент міг вказати вже два джерела засобів існування, а в 2001 р. кількість обраних джерел не обмежувалась, але при цьому слід було виокремити основне джерело прибутку.

Програмами переписів населення передбачалося збирання інформації про місце роботи та заняття респондентів. Відповіді на зазначені питання давали змогу розподілити зайняте населення країни за галузями народного господарства, видами виробництв і типами підприємств, установ та організацій, а також за групами занять.

Протягом 1959–1979 рр. перелік галузей народного господарства майже не змінився. Кількість галузей виробництва в різні роки варіювалася від 19 до 16 пунктів, але ці зміни відбувалися за рахунок об'єднання деяких з них, що ніяк не впливає на можливість зіставлення переписних даних. Галузі поділялися на виробничі (промисловість; будівництво; сільське та лісове господарство; транспорт; зв'язок; торгівля та громадське харчування; заготівля; матеріально-технічне постачання; збут) та невиробничі (житлово-комунальне господарство; побутове обслуговування; охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення; культура і мистецтво; наука і наукове обслуговування; народна освіта; кредитування та державне страхування; управління; партійні та суспільні організації). В 1989 р. була виділена нова галузь – інформаційно-обчислювальне обслуговування (віднесена до галузей матеріального виробництва), а загальна кількість галузей зросла до 20.

До відповідної галузі народного господарства відносилися переважно всі особи, що були в ній зайняті. Виняток становили лише ті, хто був зайнятим у господарствах та організаціях, які не мали безпосереднього відношення до виробничого процесу основного підприємства. Наприклад, особи, що працювали в ідальній середньої школи, відносилися до громадського харчування, а не до народної освіти.

До кожної із зазначених галузей народного господарства відносилися окремі види виробництв, типи підприємств, установи і організації. В межах галузей їх було виділено 68 видів (5,5 тис. найменувань).

Методика радянських переписів передбачала віднесення робітників, службовців та колгоспників до галузей народного господарства за назвою місця їх роботи. Осіб, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, осіб вільних професій та осіб, що працювали в окремих громадян за наймом, відносили до галузей та видів виробництв за родом їх занять. До групи "нерозподілені по галузях та особи, що неточно вказали галузь народного господарства", відносили пенсіонерів, стипендіатів та інших осіб, що перебували на утриманні держави. В той же час утриманців окремих осіб зараховували до тієї галузі, або виду виробництва, в яких були зайняті особи, на утриманні яких вони були [17]. При порівнянні даних радянських переписів слід звернути увагу на те, що в 1959 р. членам сімей колгоспників, які були зайняті роботою у своїх власних підсобних господарствах, при визначенні місця роботи записувалася назва колгоспу, а починаючи з 1970 р. – "особисте підсобне господарство" [18].

У 90-і рр. ХХ ст. в Україні відбулися якісні зрушення у сфері зайнятості населення, які знайшли відображення в програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зайняте населення країни було розподілене вже не за галузями народного господарства, а за видами економічної діяльності, яких було виділено 17 найменувань: сільське господарство, мисливство та лісове господарство; рибне господарство; добувна промисловість; обробна промисловість; виробництво електроенергії, газу та води; будівництво; оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту; готелі й ресторани; транспорт; фінансова діяльність; операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам; державне управління; освіта; охорона здоров'я та соціальна допомога; колективні, громадські та особисті

послуги; послуги домашньої прислуги; екстериторіальна діяльність. В межах цього переліку означені 218 більш конкретних видів економічної діяльності.

Ретельне порівняння "Словників видів виробництв та типів підприємств..." [19] 1989 та 2001 рр. показує, що програмою Всеукраїнського перепису населення також не передбачене окреме виділення таких галузей народного господарства (видів економічної діяльності), як культура та мистецтво, наука та наукове обслуговування тощо. Звичайно, ці види економічної діяльності не припинили свого існування в сучасній Україні, але за новою методологією вони були об'єднані у досить дивні групи. Так, наприклад, науку і наукове обслуговування слід відшукувати в "Операціях з нерухомістю, здаванні під найм та послугах юридичним особам" [20], музеї та театри віднесені до групи під назвою "Колективні, громадські та особисті послуги", причому в одному списку з асенизацією та обробленням відходів [21]. У новому „Словнику...” неможливо знайти "оркестр", "хор", "капелу", "філармонію" тощо. Чи не відображає такий методологічний підхід місце і роль указаних галузей у системі соціально-економічних пріоритетів сучасної України?

І хоча всі вищезгадані зміни в програмі перепису населення зумовлені "гармонізацією з класифікацією видів економічної діяльності Європейського Союзу і Міжнародною стандартною галузевою класифікацією видів економічної діяльності ООН" [22], що дає можливість зіставлення національної статистичної інформації з міжнародною, структурні нововведення, притаманні програмним документам перепису 2001р., унеможливають всебічну характеристику змін у структурі галузевої зайнятості населення України за останні десятиріччя.

Важливим питанням соціально-економічного комплексу є питання про вид занять респондентів. У інструкціях по проведенню переписів зазначалося, що заняттям вважається діяльність, що приносить заробіток чи прибуток, тобто посада, професія або виконувана робота, а не спеціальність, що була придбана в результаті освіти. При цьому, у службовців фіксувалася, як правило, займана посада, а у робітників – виконувана робота. Протягом досліджуваного періоду визначення заняття майже не змінилось. Згідно з інструкцією найменування заняття записувалося за місцем роботи. Особам, зайнятим тільки у своїх підсобних господарствах, записувалося "особисте підсобне господарство", непрацюючим пенсіонерам і стипендіатам з тимчасовою роботою або зайнятістю в особистому підсобному господарстві та утриманням заняття не записувалося [23].

Класифікація занять за радянських часів була громіздкою. В різні переписні роки кількість груп занять коливалась від 255 (об'єднаних в 49 розділів) до 348 (об'єднаних в 58 розділів). Загальна кількість занять коливалась від 21 тис. до 30 тис. найменувань. Об'єднання занять у групи і розділи здійснювалося або за професійно-галузевою, або за функціональною ознакою.

Класифікація передбачала поділ усіх занять на заняття переважно розумової та фізичної праці (заняття служителів культури виділені окремо). При розробці матеріалів переписів за вказаними групами занять неможливо було уникнути деяких умовностей. Певні заняття, такі як продавці, перукарі, кіномеханіки тощо, в різні переписні роки відносилися то до занять фізичної праці, то до занять розумової праці. Деякі заняття відносилися до тієї чи іншої групи в залежності від відповідей респондентів на питання про суспільну групу, освіту, характер праці тощо, наприклад, такі заняття, як лаборанти. Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. розподіл на заняття фізичної та розумової праці не передбачався.

Для розподілу населення за групами занять та за галузями народного господарства і видами виробництв були розроблені спеціальні посібники: "Словник видів виробництв і типів підприємств, установ і організацій за галузями народного господарства" (при проведенні Всеукраїнського перепису – "Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів та організацій за видами економічної діяльності") та "Словник занять" (в 2001 р. – "Словник професійних занять"). Обидва посібники склалися з двох частин: систематичного та абеткового словника.

Особливістю радянських словників занять досліджуваного періоду є те, що вони

обмежувалися переліком лише суспільно корисних занять, які приносили заробіток або прибуток. Джерелами для складання цих словників слугували "Загальносоюзний класифікатор професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів", "Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник робіт і професій робітників", "Кваліфікаційний довідник посад керівників, спеціалістів і службовців" та ін. Таким чином, словники відображали лише заняття основних суспільних груп радянського суспільства (робітників, службовців, колгоспників). До словників не включались особи, які не мали суспільно корисних занять (ворожки, проститутки, бродяги та ін.), майже не були відображені специфічні заняття національних районів. Незважаючи на неповний перелік занять, їх кількість була надзвичайно великою. Так, у словниках 1959 та 1979 рр. нараховувалося близько 30 тис. найменувань занять (в словниках наступних років кількість найменувань зменшили майже на 10 тис.).

Словник професійних занять [24] Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить близько 7 тис. найменувань занять, які об'єднані в 10 класифікаційних груп та 97 підгруп. Словник розроблений на базі Державного класифікатора професій України, який, у свою чергу, ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій, що рекомендована Міжнародною конференцією статистиків праці.

Незважаючи на значне зменшення, у порівнянні з попередніми роками, кількості найменувань занять у словнику, він був доповнений такими сучасними професіями, як модель, манекенник, букмекер та ін. В словнику також з'явилися професії, які раніше були виключені із радянських словників, як застарілі (наприклад, гувернер). У Законі України "Про зайнятість населення" записано, що "зайнятість – це діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі" [25]. Однак, у порівнянні з аналогічними словниками 1926, 1937, 1939 рр., словник 2001 р. виявився все ж таки неповним. До нього не увійшли такі існуючі в наш час заняття, як злидарі, повії та ін.

Важливим аспектом методології та методики соціального аналізу, за даними загальних переписів, є характеристика програм розробки їх підсумків. Підсумки переписів можуть розроблятися як за наявним, так і за постійним населенням, що також слід враховувати при їх аналізі. У зв'язку з великим обсягом інформації, отриманої під час перепису, друкарським способом підсумки переписів надавалися у скороченому вигляді.

Публікація підсумків перепису 1959 р. в цілому складалася з 16 томів – підсумки по СРСР і окремо по кожній з союзних республік, тобто по УРСР – один том (публікація всього комплексу таблиць могла б скласти декілька сотень томів [26]). Статистична інформація, опублікована у цьому збірнику, за винятком даних про сім'ю, відноситься до наявного населення. Усі інші збірники, в яких містилися підсумкові дані перепису, мали грифи "не підлягає опублікуванню у відкритій пресі" та "для службового користування". При аналізі підсумків перепису 1959 р. слід враховувати те, що протягом майже трьох років після проведення перепису, в союзних республіках було здійснено ряд адміністративно-територіальних перетворень, які намагалися врахувати при розробці підсумків перепису. Також у зв'язку з переданням у 1960 р. підприємств промислової кооперації до системи державних підприємств кооперовані кустарі були включені (у відповідності до занять) до складу робітників та службовців [27].

Для оперативнішого видання підсумки перепису 1970 р. публікувалися не по союзних республіках, а за темами. Всього було опубліковано сім томів. Систематизовані таблиці за темами перепису, які не увійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом "для службового користування". На відміну від попереднього перепису, всі опубліковані дані були порашовані на дату проведення перепису.

Розробка матеріалів перепису 1979 р., завдяки використанню ЕОМ, була повністю завершена за два роки, але підсумки були видані лише протягом 1989-1990 рр. Утім, для службового користування аналогічна збірка була надрукована майже 10 роками раніше. Всього було видано 10 тематичних томів (окремі томи склалися з двох та більше книг). Уперше майже вся розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням.

Матеріали перепису 1989 р. внаслідок розпаду Радянського Союзу повністю опубліковані не були. Міністерством статистики України були підготовлені й видані 11 томів за підсумками перепису, що містили дані про загальну чисельність, національний склад, рівень освіти, сімейний стан, житлові умови та соціальну і професійно-галузеву структуру населення республіки. Маленький тираж видання передбачав лише службове користування інформацією.

В архівних фондах відділів демографічної статистики і переписів населення Державного комітету статистики України та обласних статистичних управлінь містяться підсумкові публікації переписів 1959–1989 рр., серед яких навіть найбільш тиражовані томи нараховували лише 1000 екземплярів. Зрозуміло, що для СРСР це була занадто мала кількість примірників, що не дозволяє вважати це джерело доступним для широкого використання. Крім того, існують видання цих переписів, підготовлені ЦСУ СРСР та ЦСУ УРСР, не призначені для опублікування у відкритій пресі, тираж яких коливався від 75 (по республіці) до 700 (по Радянському Союзу) примірників. Тираж деяких томів, хоча вони й не містили позначки "для службового користування", не перевищував 70 примірників.

Відмітною особливістю поширення даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. стало те, що користувачам надали можливість отримувати інформацію на паперових, магнітних та інших носіях або в електронному вигляді. Завдяки мережі Internet забезпечено вільний доступ до матеріалів перепису, хоча інформація, надана на сайті Держкомстату України, є дуже стислою. Підсумки першого Всеукраїнського перепису було опубліковано протягом 2003-2004 рр. у 14 тематичних збірниках (17 томів), які є в наявності в усіх обласних статуправліннях, що також значно полегшує пошукову роботу. Розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Ряд показників, за традицією, був зіставлений з даними попередніх переписів.

Таким чином, комплексна характеристика програм, організації і проведення чотирьох Всесоюзних переписів (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) та Всеукраїнського перепису 2001 р., дозволила не тільки ретельно вивчити методологічні та методичні засади їх програмних документів, але й виявити спадковість і специфічні риси кожного із вказаних обстежень населення. В різні історичні періоди, незважаючи на ідеологічні вимоги урядів, основні наукові принципи переписної справи ретельно втілювалися у життя вітчизняними вченими: демографами, статистиками, економістами. При цьому, враховуючи пріоритетність репрезентативності одержаної статистичної бази даних, творчому осмисленню підлягали методологічні основи переписів, враховувався досвід вітчизняної науки та відповідні міжнародні вимоги. За багатьма параметрами підсумкові відомості переписів є цілком порівнюваними, що сприяє здійсненню багатоспектального ретроспективного аналізу і прогнозуванню тенденцій подальшого суспільного розвитку. Все це разом дозволяє вважати підсумки загальних переписів населення унікальним джерелом статистичної інформації про склад населення, яке є незамінним при вивченні соціально-демографічних процесів в Україні ХХ – початку ХХІ ст.

1. Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей. / Под ред. Г.М.Максимова. - М.: Статистика, 1976. - 286 с.; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей./ Под ред. А.А. Исупова и Н.З. Шварцера. - М.: Статистика, 1984. - 232 с.; Международный статистический институт. Стокгольм. Сессия XXXI. Доклады советских ученых на 31-й сессии Международного статистического института. - М., 1958. - 115 с.; Проблемы демографической статистики. Сб. статей. // Ред. В.С. Немчинова. - М.: Госстатиздат, 1959. - 395 с. та ін.

2. Всесоюзное совещание статистиков 4-8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решения. - М.: Госстатиздат, 1958. - 285 с.; Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). - М.: Статистика, 1969. - 788 с.

3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти // Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 558с.

4. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навч. посібник. / За заг. ред. Н.О. Парфенцевої. – К.: Видавництво Держкомстату України, 2001. – 336 с.
5. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 345.
6. О программе предстоящей в январе 1959 г. Всесоюзной переписи населения и основные положения организационного плана ее проведения. Доклад заместителя начальника ЦСУ СССР тов. Подъячих // Всесоюзное совещание статистиков. 4 – 8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решениях. – М.: Госстатиздат, 1958. – С. 87-100.
7. Сталин И.В. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 14. – М.: Издательство “Писатель”, 1997. – С. 122.
8. В підсумках переписів наводилися дані по трьох суспільних групах.
9. Більш докладно про це див. в Інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення.
10. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. // История СССР. – 1990. – №3. – С. 98.
11. Див. про це: Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. / Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1998. – Арк. 50-55.
12. Демографический энциклопедический словарь... – С. 536.
13. Там само.
14. Рябушкин Т. Программа переписей населения в капиталистических странах // Вестник статистики.–1956. - №4. – С.76.
15. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
16. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6; Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6-7; Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
17. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Госкомстат СССР, 1989. – С. 6.
18. Инструкция о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1970 года и заполнения переписного листа // Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). – М.: Статистика, 1969. – С. 593-612; Инструкция Центрального статистического бюро при Совете Министров СССР о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1959 года и заполнения переписного листа // Всесоюзная перепись населения 1959 года. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 33-50; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1979 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: ЦСУ при Раді Міністрів СРСР, 1978. – 32 с.; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1989 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: Державний комітет СРСР по статистиці, 1988. – 45 с.
19. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. ...– 171 с.; Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 168 с.

20. Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності ... – С.89.
21. Там само, С.97-100.
22. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г.Осауленка. Відповідальний за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К., 2004. – С.6-7.
23. Див. інструкції про порядок проведення переписів населення 1959-2001 рр.
24. Систематический словарь профессиональных занятий для кодирования ответов на 15 вопрос переписного листа (основное занятие) Всеукраинской переписи населения 2001 года. – К.: Госкомстат Украины, 2001. – 169 с.
25. Про зайнятість населення. Закон України від 1 березня 1991 р. // Законодавство України про працю / Упор. Чанишева Г.І., Соколянська Ю.С. – Одеса, 2001. – С. 122-149.
26. Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей / Под ред. Г.М. Максимова. – М.: Статистика, 1976. - С. 101.
27. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 7.

Современная наука при исследовании вопросов, связанных с предметной сферой экономической истории, исторической демографии, исторической социологии, должна уделять первостепенное внимание комплексным статистическим источникам, среди которых наиболее универсальными и максимально достоверными являются итоговые данные всеобщих переписей населения. Социальная структура населения Украины на протяжении второй половины XX ст. претерпела существенные качественные изменения. Всесторонний анализ указанного процесса представляется невозможным без задействования статистической информации переписей. При этом актуальной становится необходимость научного осмысления методологии исследования социальных вопросов в соответствии с программами отечественных всеобщих переписей населения 1959–2001 гг., что стало предметом изучения в данной статье.

Ключевые слова: всеобщие переписи населения, социальная структура населения, методология исследования, программа переписи населения.

Modern historical science at research of the questions, related to the subject sphere of economic history, historical demography, historical sociology, first of all, must pay attention to the complex statistical sources among which the most universal and maximally reliable is final information of general censuses of population. The social structure of population of Ukraine during the second half of twentieth century suffered substantial quality changes. The comprehensive analysis of the indicated process is impossible without involving of statistical information of censuses. Thus the necessity of scientific comprehension of methodology of research of social questions becomes actual in accordance with the programs of home soviet general censuses of population 1959-2001, that became a subject of research in the offered article.

Key words: All-Union censuses of the population, social structure of population, research methodology, program of census